

Selma Lagerlöf (1858–1940)

Louise Vinge

På äldre dagar skrev Selma Lagerlöf tre memoarböcker som alla var knutna till Mårbacka i Värmland. Det var en gård som hade gått i arv i många led och under en tid hade varit prästgård. Det var där hon föddes och växte upp i en stor familj och med en stor släkt, och det är gårdens historia och sägenflora som hon först låter sina läsare ta del av. Barndomen präglas i berättelsen av det lyte som skilde ut henne i syskonskaran, en höftskada som gav henne en besvärande och bestående hälta. Men i stället öppnades böckernas världar för henne, och hos den unga Selma, som hon berättar om, väcks lusten att själv bli författare mycket tidigt. I den sista delen, som är skriven i dagboksform, är det en fjortonåring som redan ser sin framtida uppgift klart men som också känner att Mårbacka med dess ro, dess goda människor och dess enkla livsföring har bestämt livets grundton för henne.

Genom att så starkt betona den traditionsrika miljön på Mårbacka och sin tidiga bestämmelse underbyggde Selma Lagerlöf i denna svit de föreställningar som redan hade skapats om henne, att hon hade ärvt sägner och berättelser och i harmonisk samklang med detta stoff förmedlade det direkt ur hjärta och minne. Moderna biografier och studier i författarskapet ger en annorlunda bild. De visar att vägen till författarskapet gick genom gedigen utbildning och målmedveten utveckling av den egna förmågan. Hennes uppmärksamhet på den konstnärliga formen, på sin samtids sociala och politiska problem och på författarskapets praktiska sidor står nu tydligt fram. Man behöver förena de två bilderna av henne och inse, att sagoberätterskan från de värmländska skogarna också var en dam av värld med fin bildning, utmärkta språkkunskaper och kritisk skärpa. Då kan man börja förstå hennes originalitet, hennes förmåga att fånga sina läsare och hennes otroliga framgångar. Hon fick med tiden en ställning som en av nationens stora personligheter och en världsomfattande berömmelse. Nobelpriset 1909, ledamotskap i Svenska Akademien från 1914 och mängder av andra utmärkelser kom henne till del. Den ställningen hade hon då hon skrev sina tre minnesböcker från det gamla Mårbacka – det hem som hon då höll på att förnya till det hus man i dag kan besöka som minnesgård.

Uppväxt, ungdomstid och studier

De tre flickorna på Mårbacka, Anna, Selma och Gerda, fick en traditionell uppfostran i hemmet. De hade duktiga guvernanter, unga damer som uppmuntrade Selmas läsbegåvning. Hon fick dessutom först som nioåring, sedan som fjortonåring, vistas långa perioder hos släktingar i Stockholm för att få behandling för sin hälta och fick där många tillfällen att gå på teater och opera. Hennes kärlek till teatern väcktes och blev bestående. Den omsattes först i teaterlekar i hemmet, och till det äldsta som har bevarats av hennes skrifter hör dockteaterspel som hon som nittonåring satte ihop för att roa sig och sin syster. Det var sagospel med rik intrigflätning och med ett språk som visar att hon hade tagit intryck av de svenska romantikerna lika väl som av Goethes *Faust* och franska sagoberättare.

Hon gjorde också lycka med tillfällesverser som var typiska för tidens familjeliv och umgänge, och ett tal på vers vid ett bröllop blev en vändpunkt. Bland gästerna fanns Eva Fryxell, en dam som med sina förbindelser till kvinnorörelsen insåg att den begåvade flickan borde få en högre utbildning och komma ut i världen. Tillvaron på Mårbacka var vid detta laget inte längre så ljus, eftersom ekonomin hade försämrats betydligt. Eva Fryxells uppmuntran fick effekt. Universiteten var ännu männens värld – Selmas äldste bror Daniel studerade till läkare i Uppsala – men för unga kvinnor fanns en annan möjlighet till yrkesutbildande studier på akademisk nivå, Kungliga högre lärarinneseminariet i Stockholm. Selma Lagerlöf lämnade Mårbacka 1881 – då hon alltså redan var tjugotre år – för att söka dit, och efter ett års ihärdiga förberedelser klarade hon hösten 1882 inträdesproven till seminariet. Hemmets ekonomi var vid det laget så dålig att pappan ansåg sig inte kunna stödja henne. Hon vägrade dock att följa hans vilja och vända hem till den dystra tillvaro som hon just hade lyckats ta sig ur, utan stod på sig och stannade. Våren 1885 avslutade hon den tre år långa utbildningen till flickskolelärarinna med ett fint betyg. Desto viktigare var det att hon nu kunde försörja sig, som Mårbacka samma år måste säljas och modern och fastern, som alltid hade hört till hushållet, nu fick underhållas av barnen.

De fyra studieåren i Stockholm blev betydelsefulla. Hon fick en god humanistisk utbildning i många ämnen med intressanta lärare som satte sina elever i kontakt med

1880-talets moderna idéer och diskussioner och med samtidens europeiska litteratur. Hon fick kvinnliga kamrater som förstod att uppskatta hennes personlighet, och hon fick inspiration till eget författande som hon också beundrades för. Det hon skrev vid denna tid var genomgående på vers; teaterupplevelser och kamratporträtt formulerades som sonetter eller längre versberättelser. Det var också vid denna tid som hon enligt sin egen berättelse ”En saga om en saga” kom att upptäcka vilket storartat stoff hon hade i sitt värmländska arv av historier och minnen från gamla tider. Men ännu hade hon inte funnit formen; länge föresvävade det henne att hon skulle skriva versberättelser efter Runebergs eller Snoilskys modell.

Lärarinna och debuterande författare

År 1885 kunde hon som nyexaminerad lärarinna tillträda en tjänst vid en flickskola i Landskrona. Till en början fann hon den lilla industristaden trist, men efterhand fick hon vänner bland sina kolleger och kom in i stadens liv. Samtidigt kämpade hon med sitt författande. Det stoff som hon hade funnit i det värmländska förflutna låg långt ifrån det samtida åttiotalets realistiska samtidsberättelser. Hon ville berätta om färgstarka människor, om passioner, storslagna gester och vilda äventyr, hon ville måla upp dramatiska scener och ha utrymme för fantasi och galenskap. Saga och magi ingår i historien om den avsatte prästen Gösta Berling och de övriga herrarna, ”kavaljererna”, på Ekeby, som övertar makten på gården och driver den till undergång – och återuppbyggnad. Konstnärsliv i sorglös yra och arbetets krav och ansvar står mot varandra. Det krävde en egen stil, och den fann hon till sist i en delvis lyrisk prosaform, ibland ironiskt överdriven, som blandades med åskådligt och fartfyllt berättade passager. De enskilda kapitlen fick en novellistisk form, tämligen fristående men ändå med trådar som förband dem till en helhet, en metod som hon sedan kom att använda i många romaner. Den hade en av sina rötter i hennes förkärlek för högläsning, där det avrundat novellistiska passade väl.

Medan hon arbetade på romanen erbjöds ett tillfälle att möta kritiken: tidningen *Idun* utlyste en pristävling och hon sände in fem kapitel ur det som skulle få namnet *Gösta Berlings saga*. Hon vann tävlingen, och med starkt stöd från bland andra sin äldre mentor i Stockholm, Sophie Adlersparre, som även hon tillhörde kvinnosaksrörelsen, lyckades hon få möjlighet att ta tjänstledigt och skriva romanen färdig. Den kom ut 1891 och

fick, som numera är väl utrett, ett tämligen blandat mottagande. Många fann den högst besynnerlig, medan andra, bland dem Gustaf Fröding, som då var tidningsman i Karlstad, visserligen fann brister men också såg dess djärvhet och originalitet.

Landskrona var dock inte så isolerat som det kunde verka. Det var lätt att komma över till Köpenhamn, och där fick hon goda kontakter i intellektuella kretsar. Man ordnade uppläsningssaftnar för henne som blev framgångsrika, och hon fick ett par översättare som tog sig an hennes verk. I januari 1893 blev *Gösta Berlings saga* recenserad av Georg Brandes, och detta öppnade många vägar för henne. Hon skrev nu åtskilliga noveller som var lätta att placera i tidskrifter, och vissa av dem samlades i en volym med titeln *Osynliga länkar*. Den utkom 1894 och fick ett mycket gott mottagande.

Det var år 1894 som Selma Lagerlöf lärde känna Sophie Elkan. Hon var en förmögen Göteborgsdam som hade blivit änka och mist ett barn tidigt, men som nu var en väletablerad författarinna. Vänskapen mellan Sophie Elkan och Selma Lagerlöf fördjupades, och snart kunde de båda börja planera en lång utlandsresa med Italien som främsta mål. Väl förberedda gav de sig iväg hösten 1895. Selma Lagerlöf hade fått en hel del inkomster av novellsamlingen men också fått resebidrag av hovet, och hon kunde åter få tjänstledigt från flickskolan. De var på resande fot under nästan ett år. Det var en riktig bildningsresa – museer, teatrar, kyrkor och föreläsningar besöktes var de kom. En lång tid tillbragte de i Taormina på Sicilien, och här samlade Selma Lagerlöf stoff till det som skulle bli hennes andra roman, *Antikrists mirakler*. Den kom ut 1897. Här har hon vänt sig till samtiden och skildrat sociala rörelser, landsbygdens modernisering genom järnvägsbygge, barnarbete och andra företeelser i tiden och i detta vävt in scener ur det färgstarka folklivet på Sicilien och en komplicerad kärlekshistoria. Hon berättar med förkärlek om enkla människor som utför handlingar eller fattar beslut som ter sig storslagna, ansvarsfulla och självövervinnande. Den falska Kristusbilden använder hon som en dubbeltydig bild för socialismen, som verkar till människors materiella bästa men som också lämnar dem i gudsförnekelsens torka.

Från *En herrgårdssägen till Jerusalem*

Hösten 1897 kunde Selma Lagerlöf bryta upp från Landskrona och läraryrket för att slå sig ner som fri författare i Falun, där hennes syster Gerda nu var gift. Där bodde hon

fram till 1910 men vistades mycket där även senare, och där skrev hon en betydande del av sina verk. Där lärde hon också känna Valborg Olander, lärarinna vid seminariet, som praktisk och kompetent kom att inta rollen av ”författarhustru”, som Selma Lagerlöf skämtsamt uttryckte sig.

Det intresse hon hade för själslivets uttryck var i samklang med tiden. Hon läste modern psykologi och skrifter som undersökte gränstrakterna mellan friskt och sjukt, vardagligt och irrationellt. Genombrottet mot en fördjupad människoteckning kom i *En herrgårdssägen*, utgiven 1899. Här vände hon tillbaka till 1830-talet och berättade om två udda unga människor som ömsesidigt räddar varandra från undergång. Gunnar Hede är den ena, en student som i ett försök att klara upp hemmets affärer råkar ut för en katastrof där en stor flock getter går under. Han mister förståndet, dock inte mer än att han kan försörja sig som gårdfarihandlare. Hans underliga beteende mot djur renderar honom namnet Getabocken. Den andra är Ingrid Berg, en föräldralös flicka som har träffat honom som trettonåring och som inte kan glömma honom. Hon blir kärlekslöst behandlad i ett fosterhem, insjuknar i depression och tros vara död. I en melodramatisk scen, där musiken har en viktig roll, räddar Hede henne ur den grav som hon redan har lagts i, och så småningom hamnar hon genom olika förvecklingar just i Hedes hem, en förfallen herrgård där sorgen härskar. Här blir hon omhuldad av hans mor, som hemligen hoppas att Ingrid skall kunna återföra Gunnar Hede till ett normalt liv. Det blir en lång väg som går genom försök med halv framgång, återfall och kriser, men i en dramatisk uppgörelse lyckas hon till sist få grepp om hans vilja att bli frisk och leva med henne. Med sina starka scener och sina studier i själslivets ytterområden och kärlekens märkliga, delvis utomsinnliga kontaktvägar fick den korta berättelsen stor framgång.

År 1899 utkom också *Drottningar i Kungahälla*, historiska berättelser från medeltiden som emellertid aldrig byggdes upp till den helhet som hon hade planerat. Till stoffet från Bohuslän, inspirerat av flera sommarvistelser i Kungälv där hennes bror Daniel hade blivit stadsläkare, återvände hon i *Herr Arnes penningar*. Det är en berättelse i ungefär samma format som *En herrgårdssägen* men som vänder på kärleksmotivet. Här handlar det om en ung flicka som lockas att älska eller tror sig älska en man som har mördat alla hennes anhöriga, bland dem en kär fostersyster. Hon viker länge undan för rättfärdighetens krav men tvingas till sist förråda honom och offerar då sitt liv för att sona sitt ödesdiga misstag. Historien baseras på en verklig händelse från 1570-talet, men till den korta notisen om det grymma dådet har hon lagt kärlekshistorien, de hämndlystna döda som förföljer paret samt ett magiskt samband mellan skuldtyngda

sinnen och vintervädrets växlingar. Det ger berättelsen både kosmiska dimensioner och psykologiskt djup. Den isländska sagans korthuggna och kärva stil betydde nu en hel del för Selma Lagerlöfs berättande och stod här i samklang med stoffet.

Den korta berättelsen, som kom som följetong 1903 och i bokupplaga 1904, skrev Selma Lagerlöf snarast som en avkoppling efter och under arbetet med ett par större verk. Hon hade läst om dalabönder som år 1896 av religiösa skäl hade utvandrat från Nås till Palestina, och hon besökte tillsammans med Sophie Elkan deras koloni i Jerusalem under en lång resa 1899–1900 som även gick till Egypten och Turkiet. Hon skrev med detta nya stoff som grundval den tvådelade roman som fick den enkla titeln *Jerusalem* (1901–02, bearbetad upplaga 1909). Den första delen har undertiteln ”I Dalarna” och berättar om väckelsens intåg och följder i en bygd, där de ansedda Ingmarssönerna av ålder har en ledande ställning. Viljestyrka, ansvarstagande och rättskänsla utmärker dem, och ända från första kapitlet finner man människor som ställde inför svåra val utför stora, självövervinnande handlingar som kommer ur deras innersta. I centrum står en kärlekshistoria som kompliceras av pengar som leder till svek. Selma Lagerlöf skildrar också fanatism och förfall, grupptryck och gemenhet i bygden som splittras av den nya religiositeten. Trofastheten mot de fäderneärvda gårdarna och allt vad de står för ställs mot den fördjupade tron och hoppet att få möta Kristus i det heliga landet. I den andra delen, ”I det heliga landet”, är det skuld känslor och offervilja som för handlingen framåt. Främlingskapet i de nya omgivningarna, påfrestningarna från det ansträngande klimatet och mötena med livsförhållandena i kolonin skildras. De kriser och svårigheter som utvandringen och det nya livet för med sig balanseras mot lyckan att vistas i Jerusalem, trivseln i den ganska väl fungerande kolonin och glädjen åt den personliga utveckling som många genomgår då de finner nya uppgifter och vidgar sina horisonter. Beundran för de modiga och uthålliga utvandrarerna och deras tro präglar berättelsen, men också en stark distans till ytterlighetsbeteenden.

Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige

Jerusalem var en roman som med sitt hembygds- och utvandringstema och sina kraftfulla bondetyper passade i tiden. Introduktionen av Selma Lagerlöfs författarskap i framför allt Tyskland hade redan börjat, och nu växte läsarskaran snabbt över hela Euro-

pa. Hennes tyska publik fann henne stå i samklang med den smak för det rustika och provinsiella som utvecklades som en motrörelse mot landets industrialisering och storstadsmisär. I än högre grad blev Selma Lagerlöf en internationell storhet med sin följande bok, paradoxalt nog en bok i nationalismens tecken: *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* (1906–07). Boken hade beställts för folkskolans räkning redan 1901. Man hade tänkt sig en konventionell läsebok, men det blev något helt annat. När Selma Lagerlöf efter lång tid, utdragna studieresor och omfattande materialsamlade till sist kom i gång på allvar var det tack vare en lyckosam kombination av egna och andras uppslag, teman och idéer. Hon gjorde verket till både äventyrsbok, reseskildring och bildningsroman, men där finns också rika inslag av saga och fabel. Bland annat hade hon från Rudyard Kipling fått idén att låta en ung människa kunna tala med djuren och få sin livssyn av dem.

Nils Holgersson är en pojke på fjorton år – det är viktigt att minnas att det inte handlar om något småbarn! Han är i bokens början elak och opålitlig, men han får en hård läxa då husets tomte som straff förtrollar honom till ”Tummetott”, en tvärhand hög. I sitt nya miniformat dras han med av en ung gåskarl, Mårten kallad, som i den vackra vårdagen lockas att följa vildgässen på deras resa norrut mot häckningsplatserna i fjäl- len. Under de första dagarna sätts pojken på en rad prov som visar honom att kamrat- skap och solidaritet är nödvändiga för att han skall klara sig själv och hjälpa Mårten som har tagit upp utmaningen att följa med ända till Lappland. De två blir accepterade i gåsflocken som leds av den stränga gamla Akka från Kebnekajse. Äventyret kommer igång, och pojken får se hela Sverige, lära känna dess utseende, historia och människo- typer och framför allt får han fortsätta att ta till sig sin moraliska läxa. Förtrollningen till Tummetott är å ena sidan en skam, men den har å andra sidan sitt behag i samlivet med Mårten och andra djur och i den nya värld som han ser från sitt flygperspektiv. Han får också möta livets tunga och svåra sidor; det är påfallande hur ofta både människor och djur skildras i depression och sorg. Pojken lyckas verkligen på hösten nå tillbaka till Skåne med Mårten gåskarl, men han står nu inför ett hemskt val. Om han för Mårten hem kan han själv återfå sin människogestalt, men samtidigt har han fått klart för sig att gåsen, som under resan har blivit hans vän och stöd, då måste läggas på slaktbänken. Mårten blir också infångad, men pojken övervinner sin skamkänsla och hejdar sin mor som står med kniven i hand. I detsamma bryts förtrollningen, och Nils står som en full- vuxen ung man i sin mors famn. Selma Lagerlöf har alltså åter skildrat självövertin- nelsens stora gest men nu i ungdomlig gestalt.

Det blev en del bråk om *Nils Holgersson* – kunde man verkligen sätta sådana fantasifoster i händerna på barnen? Men boken kom att bli läst under många år i skolorna, ibland misshandlad av hackig högläsning men oftast uppskattad. Översättningar och bearbetningar med olika grad av respekt för originalet spreds över hela världen – inte minst i Japan! I dessa versioner har tonårspojken Nils inte sällan banaliserats till ett harmlöst litet barn och allvaret i hans uppgift och hans personlighetsutveckling har försvunnit, liksom den kraftfulla hyllning till det framväxande moderna Sverige som boken också är. Selma Lagerlöf kom därigenom på många håll i världen att uppfattas som enbart barnboksförfattare.

Till denna uppfattning om henne bidrog också samlingen *Kristuslegender* från 1904, som även den har blivit mycket spridd i översättningar. Dess legender ur Jesu liv och andra berättelser verkar enkla, men de ställer ofta djärva krav på läsarens inlevelse i underverk och mirakler. Här finns några av Selma Lagerlöfs mest kända korta berättelser, som ”Lerfåglarna” och ”Fågel Rödbrost”.

Åter till Mårbacka. Nobelpriset

Allt detta medförde goda inkomster, och år 1907 kunde Selma Lagerlöf förverkliga en dröm, den att återköpa Mårbacka. Först övertog hon själva bostaden, då i förfallet skick, men snart därpå inköptes även mark. Upprustningen började året därpå, men den stora ombyggnaden genomfördes först senare, på 1920-talet. 1908 var det år då hon fyllde femtio år. Detta innebar också att hennes ställning i nationens kulturella liv bekräftades i hyllningsartiklar, stora gåvor och festligheter. Carl Larsson målade hennes porträtt. En bok utkom också, *En saga om en saga och andra sagor*, där hon berättar om sin debut och tackar dem som stödde henne i begynnelsen av hennes bana. I samlingen ingår en del kortare berättelser samt den ganska långa ”Tösen från Stormyrtorpet”. Den handlar om en ung flicka som har fått ett barn utan att vara gift; barnafadern är son i huset där hon tjänar som piga. Inför tinget skall han just svära på att han inte är far till barnet, då hon rycker undan bibeln för att hindra honom att begå mened. I fortsättningen visar sig hennes överlevnadsförmåga och fasthet på olika sätt och till sist blir hon trots allt hans hustru. Det melodramatiska och folkligt romantiska i historien vädjade till publiken och det är inte förvånande att den blev det första av Selma Lagerlöfs verk som filmatisera-

des; det skedde 1917.

Det hade i ett par år stått klart att Selma Lagerlöf var kandidat till Nobelpriset som hade utdelats sedan 1901. Striden kring *Nils Holgersson* gjorde henne kontroversiell, men motståndet övervanns och 1909 fick hon ta emot priset ur kungens hand. Stor lycka gjorde hennes tacktal vid banketten. Det var upplagt som ett tänkt samtal med fadern om de många som hon hade att tacka för sina framgångar och om alla de skulder som hon hade att avbörd sig. Det var enkelt och rörande i sitt grepp och sin stil, och det hade humoristiska tonfall som var ovanliga i sammanhanget men som slog an. Hon hade redan i *Nils Holgersson* fört in sin kärlek till det gamla hemmet på Mårbacka i kapitlet ”En liten herrgård”, och nu berörde hon temat öppet på nytt.

Det skulle sedan återvända i stort format i hennes följande roman, *Liljecronas hem* (1911), där hon använder Mårbackas äldre historia som ram kring sin farmors och farfars liv. Det är en kärlekshistoria med sagoinslag – den elaka styvmodern visar sig vara ett sjörå som har fått makt över den snälle fadern – men även här visar det sig att den unga hjältinnan kan använda både list och kraft för att nå sitt mål. Många episoder i romanen bärs av kraftfull realism, några av burlesk humor – bilder från ett gammalt Värmland, både dess verksamma kvinnoliv i hemmet och dess manliga värld av jakt och äventyr, ger boken ett speciellt intresse.

I och med Nobelpriset tilldelades Selma Lagerlöf en ställning som förgrundsgestalt i många sammanhang, inte minst i rösträttskampen. Som huvudtalare vid den sjätte internationella rösträttskongressen för kvinnor 1911 framträdde hon med talet ”Hem och stat” (liksom Nobeltalet tryckt i *Troll och människor* 1915). Det var omsorgsfullt genomarbetat med ett uppbåd av argument för och emot kvinnornas deltagande i politik och arbetsliv utanför hemmet. Slutklämmen lyder: ”Det lilla mästerverket, hemmet, var vår skapelse med mannens hjälp. Det stora mästerverket, den goda staten, skall skapas av mannen, då han på allvar tar kvinnan till hjälp.” Ytterligare ett par tal fick hon hålla i denna kamp, som äntligen nådde sitt slut år 1919.

Hennes ställning i Norden manifesterades år 1912 då hon inbjöds att tala när Svenska litteratursällskapet i Finland firade Runebergsdagen den 5 februari. Från Helsingfors gick färden vidare till S:t Petersburg och Moskva. Det blev en osannolik rad av hyllningar, fester och möten med intressanta män och kvinnor. Men 1912 var också det år då hon återkom med en kort roman, *Körkarlen*. Denna bok var liksom *Nils Holgersson* resultatet av en beställning, nu från Nationalföreningen mot tuberkulos, och av en kombination av originella idéer och välbekanta motiv. En fransk sägen om en vålnad som

far runt med en kärra och samlar in döendes själar lade grunden, men hon förenade detta tema med greppet från Charles Dickens *A Christmas Carol*, där en snål man tvingas se följderna av sina onda handlingar under en magisk julnatt.

Huvudpersonen i *Körkarlen*, David Holm, är ett riktigt råskinn, egentligen en ståtlig karl men svårt förfallen och alkoholiserad, därtill hustruplågare. Han har hamnat i en liten stad där Frälsningsarmén gör vad den förmår för att rädda de värst förkomna. Systern Edith attraheras av hans utstrålning och gör vad hon kan för honom men möter bara hån. Hon smittas av hans tuberkulos och ligger på sitt yttersta, när David, själv döende, får färdas genom nyårsnatten med spökkärran och se sina offer. Till sist kommer han till systern Edith, förstår hennes kärlek och ödmjucar sig i ett lyckorus när han finner sig vara så älskad. I en dramatisk slutscen återvänder han som botgörare till sin hustru för att lägga bort hat och hämndlystnad, med Ediths ande som stöd. Det är i sista ögonblicket, då hustrun står i begrepp att döda sina barn och ta sitt liv, men de försonas och historien slutar i en sorgsen resignation med ett visst hopp.

Selma Lagerlöf fördjupade sig i denna berättelse i de gränstrakter mellan liv och död som hon gärna återvände till och blev alltmer engagerad av. Spiritism och teosofi intresserade henne, men hon sökte sina egna vägar för att nå en bärkraftig livstro och förklara det gudomliga. *Körkarlen* kom att bli en seger även i ett annat medium, filmens, tack vare att man redan 1921 tekniskt lyckades åskådliggöra det egendomliga mellantillstånd som antyder livets och dödens hemlighetsfulla samspel och att Viktor Sjöström kunde göra berättelsens hat, kärlek och försoning rättvisa.

Kejsarn av Portugallien och Bannlyst

På försommaren 1914 blev Selma Lagerlöf som den första kvinnan invald i Svenska Akademien. Hennes företrädare på stol nummer 7 var Albert Theodor Gellerstedt, en sympatisk men föga spännande person, som det beredde henne viss möda att tala över. Men hon lyckades samma år skriva en bok som numera framstår som en av höjdpunkterna i författarskapet, *Kejsarn av Portugallien*. Nu återvände hon än en gång till hemtrakten och till figurer ur det förflutna värmlandslivet. Historien är förlagd till 1860-talet och berättad i den episodiska formen. I den ena historien efter den andra berättas hur den på alla sätt oansenlige torparen Jan i Skrolycka får en dotter och hur han går upp i

sitt faderskap med en stolthet som till sist slår över i storhetsvansinne och full galenskap.

Utmärkande för Selma Lagerlöfs bondevärld är att ”anseendet” tillmäts stort värde. Jan i Skrolycka är minst av allt ansedd, och det vet han om. Faderskapet till den vackra flickan som han ger namnet Klara Fina Gulleborg förskaffar honom till en början en viss status. Men Klara Gulla, som hon kallas till vardags, vill ge sig ut i världen för att tjäna pengar åt far och mor, som har råkat i en svår knipa och håller på att förlora sitt enkla hem. Hon lyckas i och för sig hjälpa dem, men när Jan får höra att det inte har skett på hederliga vägar, så förnekar han hennes fall och transformerar det i stället till upphöjelse. Han blir ”Kejsarn”, far till ”kejsarinnan av Portugallien”, en stolle som trots allt vinner respekt där han går i sin självpåtagna värdighet. Han får också en märklig förmåga att ana katastrofer och olyckor som ökar aktningen för honom. Efter många år återvänder Klara Gulla till Värmland. Hon har försörjt sig som kocka till sjöss och klarat sig väl, men hon har förgrovats både till utseende och karaktär. Hon vill föra föräldrarna med sig till sitt nya hem, men fadern tar hon avstånd från när hon inser hans galenskap. Hon försöker i stället få med sig modern ensam som motvilligt övertalas att resa. Men Jan störtar efter till båtbyggen där båten just har lagt ut. Han kastar sig i sjön i ett vanmäktigt försök att hinna fatt dem – eller kanske för att livet syns honom out hårdligt. Klara Gullas planer störtar samman, och i en djup skuld känsla som urartar till skräck söker hon den drunknade under lång tid. Till sist dör modern och den drunknade återfinns. Slutscenen handlar om Klara Gullas försoning, fördjupade självinsikt och återinträde i sockengemenskapen.

Jan i Skrolycka fick återvända i ett par senare novellsamlingar, *Troll och människor* I och II (1915 och 1921). I den första uppträder han som Kejsarn i novellen ”Monarkmötet” och får använda sin synskhet för att varna Oskar II för den latent krigsfaran. I den senare samlingen trycktes ett kapitel som hade tagits bort ur romanen, ”Prinsessan av Babylonien”. Det är Jans humoristiska sagoversion av lilla Klara Gullas ankomst till föräldrarna. I *Troll och människor* finns många av Selma Lagerlöfs mest kända noveller. Inte så få av dem berör hemlighetsfulla och hotfulla samband mellan människa och natur, som i ”Vattnet i Kyrkviken”, ”Bortbytingen” och ”Tomten på Töreby”. I dessa samlingar tog hon också in många av sina tal och betraktelser som den om vanmakten inför kriget, ”Rakels gråt”.

Första världskrigets tragedier påverkade Selma Lagerlöf starkt och fick till sist sitt litterära uttryck i romanen *Bannlyst* (1918). Kritiken har haft svårt att komma till rätta

med denna bok där olika intrigtrådar och problem trängs, men idéinnehållet är i grunden enkelt: krig är skamligt och äckligt. Just skildringen av äcklet gör bokens ena huvudperson, Sven Elversson, till en besvärlig hjälte med sitt eländiga rykte, som alltid hinner ikapp honom trots hans generositet och vilja att göra gott. Den sköna prästfrun Sigrun, som har fastnat i ett äktenskap med en kontrollerande make men flyr från honom, blir bara delvis trovärdig i sin godhet, och prästen Rhånge med sitt märkliga arv av skuld, skam och våldsbenägenhet verkar mest som en symbolisk företrädare för det onda i männens värld. Liksom David Holm får Rhånge omvändas och benådas i berättelsens slut. Miljön är här huvudsakligen Bohuslän och Selma Lagerlöf har lagt ner en betydande möda på att skildra befolkningens kynne och religiositet som bakgrund till de stämningar skeendet vilar på, men hon har också tagit landskapets tunga berg i bruk för att beskriva Sigruns känsla av instängdhet.

Självbiografiskt

Av Svenska Akademien hade Selma Lagerlöf fått i uppdrag att skriva en biografi över finländaren Zacharias Topelius. Det var inte ett stoff som egentligen låg henne nära, men som den intimiserande namnformen i titeln, *Zachris Topelius* (1920), antyder är det skildringen av uppväxttiden som har intresserat henne mest. Det är inte otänkbart att detta var en av orsakerna till att hon återvände till sin egen barndomsvärld i *Mårbacka* 1922, *Ett barns memoarer* 1930 och *Dagbok för Selma Ottilia Lovisa Lagerlöf* 1932. Hon hade redan förut skrivit självbiografiskt i berättelser som ”En saga om en saga” och ”Två spådomar”, hon hade talat om hemmet vid Nobelfesten och hon hade i romanform låtit Mårbacka framträda som Lövdala i *Gösta Berlings saga*, *Liljecronas hem* och *Kejsarn av Portugallien* och även förlagt en episod dit i kapitlet ”En liten herrgård” i *Nils Holgersson*. Temat ”att mista sitt hem” är centralt i många av hennes böcker, som i *En herrgårdssägen*, *Herr Arnes penningar* och *Jerusalem*. Att detta är ett av hennes grundteman är lätt att se. Mårbacka betydde för henne närhet till släkt och traditioner och ett lugnt och gott liv i närhet till djur och natur, men också en kultur av musik och läsning och trivsamt samvaro i vardag och fest. Men memoarerna är inte några solskenshistorier, utan barnet och den unga flickan drabbas gång på gång, då hon ser sin familj och sin

släkt, av känslor av hot och kommande undergång, aningar om vuxenlivets djupa komplikationer och gryende insikter om kärlekens vådor och makt.

Löwensköldsserien

Mellan *Mårbacka* och *Ett barns memoarer* skrev Selma Lagerlöf på 1920-talet en romanserie, *Löwensköldska ringen*, *Charlotte Löwensköld* och *Anna Svärd*. De två förstnämnda kom båda ut 1925, den sista 1928 – det år då Selma Lagerlöf fyllde sjuttio år. *Löwensköldska ringen* tilldrar sig på 1700-talet och har ett säteri i Värmland som huvudmiljö. Det är en spökhistoria med många paralleller till *Herr Arnes penningar*. General Löwensköld har krigat under Karl XII och av kungen fått en dyrbar ring som belöning – den är alltså, liksom herr Arnes skatt, förknippad med våld och ofärdstider. När den stjäls ur generalens grav följer olyckor och tragedier som tillskrivs den döde. Ringens dolda vandringar, gengångarens hämndlystnad och människors kärlekssorger vävs samman i en mycket spännande intrig. En ung kvinna lyckas modigt återge vålnaden hans ring – men hennes belöning uteblir. Även i denna bok finns en handling av självövervinnelse som till sist leder till försoning, men de psykologiska komplikationerna står här tillbaka för själva spökhistoriens kusliga effekter.

De två följande romanerna hör tätt ihop. Den ena huvudpersonen är Karl-Artur Ekenstedt, som utbildar sig till präst. Han genomgår en skrämmande utveckling genom självupptagenhet, egenrättfärdighet och andlig blindhet till djupt förfall. Mot Karl-Artur står hans kusin och första fästmö, Charlotte Löwensköld, en charmerande och glad ung kvinna med stor integritet och rättskänsla, men också med en fallenhet för impulshandlingar som ibland får svåra följder. Hon älskar Karl-Artur men skiljs från honom genom sin egen obetänksamhet och hans lättsårade självkänsla. Historien om henne är full av humor och ljus, men den får framför allt sitt psykologiska intresse av den mångbottnade skildringen av den förtrollande men dominanta överstinnan Ekenstedt, Karl-Arturs mor, och Charlottes ingripande i det alltmer pressade förhållandet mellan mor och son. Hon utsätts för kränkningar och prövningar men övervinner dem, och hon får till slut en präktig man i ett resonemangsäktenskap som övergår till djup kärlek.

Anna Svärd har som sin huvudperson en kvinna ur en annan samhällsklass, en bondflicka från Dalarna, som Karl-Artur i desperation gifter sig med utan att alls ta hänsyn

till hennes perspektiv på äktenskapet. Hon är rättskaffens, klarsynt och praktisk, men hans brist på förståelse för hennes behov i det ojämlika äktenskapet är förödande. Han har dessutom kommit under inflytande av en annan kvinna som får grepp om honom och till sist drar honom med sig ut i ett kringresande tattarliv. Hon heter Thea Sundler och är dotter till den kvinna som gav spöket ro i *Löwensköldska ringen*. Här kommer till sist Löwensköldarnas släktöde i dagen i våldsamma scener som slutar i katastrof. Scener av lysande humor står mot en mörk fond där elakhet och illvilja får spelrum.

Selma Lagerlöfs skarpa iakttagelser av livsstilar, normer och värderingar i olika klasser hör till det som ger denna serie ett särskilt intresse och djup. ”Anseendet” intar en nyckelroll i bondfolkets värld; det hänger ihop med stabilitet, hederlighet och arbetsamhet och man vårdar det noga. Men Selma Lagerlöf visar också hur titlar och positioner bestämmer livet i herrskapshemmen. Psykologiskt når hon höjdpunkter i skildringen av familjen Ekenstedt och i teckningen av Thea Sundler. När hon berättar om den charmant överstinnans förblindade kärlek till sonen och om Theas manipulationer för att få makt över honom visar hon att hennes kvinnosyn också omfattade mindre attraktiva sidor; hon kunde åskådliggöra maktspel i familjer och kärleksrelationer med osentimental blick för känslornas villovägar. Den egendomligaste gestalten är dock Karl-Artur, en av Selma Lagerlöfs många präster och säkert den minst tilltalande. Att han på slutet sägs genomgå någon sorts bättring påverkar inte intrycket av hans ömkliga karaktär, eftersom detta inte sker i historiens förgrund. Selma Lagerlöf tog ett djärvt grepp då hon ställde en så osympatisk mansfigur i centrum och inte lät honom nå ett andligt genombrott mot insikt och kärlek. Huruvida han lyckas återupprätta sig är ovisst; Selma Lagerlöf försökte länge fortsätta serien men måste lämna den ofullbordad.

Medan Selma Lagerlöf i *Löwensköldska ringen* låter en död utöva sin makt från andra sidan graven är de följande två romanerna realistiskt utformade – men släktförbannelsen finns med som ett styrande öde. Hon tar till melodramatiska berättargrepp som avlyssnade samtal och slumpartade möten, och är som alltid mån om att bygga upp spännande konflikter och ge dem en starkt känsloladdad upplösning.

Ett långt författarlivs slutfas

Höst, en samling av noveller, minnen och tal, kom ut 1933. Här finns viktiga belysning-

ar av hennes tidiga år och genombrott, några rörande episoder kring Mårbacka och de närmaste släktingarna och glimtar från livet i Värmland. Där finns också berättelsen ”Skriften på jordgolvet”, som först publicerades som stöd för flyktingar från nazisternas Tyskland. Det ledde till en politisk kampanj mot henne från tysk sida, men att inte stödja judarnas sak var omöjligt för Selma Lagerlöf, Sophie Elkans och många andra judars goda vän.

Till sjuttiofemårsdagen 1933 lät Bonniers förlag ge ut Selma Lagerlöfs skrifter i en samlad svit. Hon insisterade på att modernisera språket även i de tidigaste verken och göra det mer talspråkligt, särskilt i dialogerna. Det låg i linje med den språkvilja hon utvecklade. I de sena verken möter man en stil som mycket medvetet söker sin modell i ett berättande, vårdat talspråk. De stilformer som hon prövade under sina tidiga författarår, till exempel de lyriska dragen i *Gösta Berlings saga* eller det impressionistiska måleriet i en del av novellerna, lämnade hon bakom sig för en allt enklare stil. Den isländska sagans korthuggna språk kunde vara en förebild i detta, men hon fann andra vägar till ett naturligt berättande. Ofta använde hon i sina utkast den värmländska dialekten för att finna de rätta tonfallen, och i vissa sammanhang lät hon även sina gestalter tala dialekt. Man kan också se att hon har en stor förkärlek för att låta sina figurer berätta och lyssna till berättelser – så är till exempel *Nils Holgersson* till stora delar uppbyggd genom inlagda berättelser där det muntliga tonfallet kommer naturligt ur situationen. Humor och ironi blir alltmer påtagliga inslag i böckerna.

Selma Lagerlöfs berättarkonst har många andra drag både i stil och innehåll som särskiljer den från författare i hennes samtid. Hon skildrar människor i många dimensioner, andliga, psykologiska, moraliska, och hon sätter dem gärna i samspel med utomsinnliga makter som de får stöd av eller tvingas böja sig under. Sträng rättfärdighet och hämnd finns i hennes historier likaväl som uppoftande kärlek och klok insikt. Den existentiella sidan i hennes värld är alltid förankrad i realistiska miljöer, av vilka några är viktigare än andra. Kyrkan, där alla möts och fungerar som kollektiv är en; där ser man exempelvis hur normen ”anseende” fungerar. En annan plats för stora kollektiva scener är marknaden, där färgstarka och våldsamma episoder får äga rum och där manlig handlingskraft och dramatik står i förgrunden. I hemmen är köket ett rum där hon gärna placerar sina kvinnor, arbetande med noga beskrivna sysslor, men där finns också kammare där man kan sitta ensam eller på tu man hand. På herrgårdarna placeras händelserna i salonger och matsalar där man berättar och läser högt. Selma Lagerlöf beskriver sina rum med noggrannhet och många detaljer, men hon målar inte kulturhistoriska interiörer för

deras egen skull utan ställer alltid beskrivningarna i meningsfull förbindelse med personer och situationer. Men människorna i hennes värld är sällan stillasittande. Man reser ofta både långt och djärvt i hennes böcker, och många episoder tilldrar sig på vägar, i vagnar eller på vandring där sinnen prövas och karaktärer blir tydliga och där övergångar och förändringar kan inträffa.

Det världsrykte som Selma Lagerlöf hade är numera nästan svårt att föreställa sig. Hennes böcker översattes till otaliga språk, hennes verk dramatiserades och filmades, hennes liv beskrevs i albumform och i biografier redan under hennes livstid. Beundrarposten var omfattande och tiggarebrev talrika, och hon blev i viss mån sin egen framgångs fånge. Turisterna på Mårbacka blev tidtals alltför många, men hon kunde ta sin tillflykt till Falun och det hem som hon bevarade där för systemen och dennas familj. Hon avled den 16 mars 1940 på Mårbacka. Begravningen på Östra Ämterviks kyrkogård blev en riksangelägenhet, och den följande omdaning av Mårbacka till minnesgård över henne och hennes verk, som skedde enligt hennes testamente, blev den ofrånkomliga fortsättningen av hennes författarvilja.